

ЕДНА ХИПОТЕЗА ЗА СТРОИТЕЛСТВОТО
НА ПЪРВИЯ БЪЛГРАСКИ ХРАМ В ЦАРИГРАД.
ПРИЗНАТА ЛИ Е БЪЛГАРСКАТА НАЦИЯ
ПРЕЗ 1849 Г.?¹

Николай Тодоров

*HYPOTHESIS FOR THE CONSTRUCTION
OF THE FIRST BULGARIAN TEMPLE IN CONSTANTINOPLE.
WAS THE BULGARIAN NATION RECOGNIZED IN 1849?*

Nikolay Todorov

Abstract: *The 19th-century Bulgarian attempts for religious emancipation from the Patriarchate of Constantinople are a most considered issue in modern Bulgarian historiography. Well-grounded is the thesis that the firman (ferman, royal decree) of 27 February 1870, which recognized the Bulgarian Exarchate, was also official recognition of the independency of the Bulgarian nation within the Ottoman Empire. Some researchers even assumed that it happened earlier – with the firman of 1849 permitting the construction of St. Stephen, the first Bulgarian church in Constantinople. Until now, the issue was researched mainly based on memories of contemporaries, preserved Bulgarian and Greek documents, as well as data from the periodical press. The Ottoman context was completely excluded, as were preserved Ottoman documents. This article presents a different perspective on what happened in Constantinople in 1849. Based on documents stored in the Ottoman archives in Istanbul, the thesis that the recognition of the Bulgarian nation was not the result of ecclesiastical struggle, but a consequence of the recognition of its economic and political elite, is backed with arguments. The article maintains the fact that in 1849 no independent Bulgarian nation was recognized and presents a hypothesis for the permission of the construction of the first Bulgarian temple in the Ottoman Empire capital. Even though many of the preserved Ottoman documents have long been known, they have not been placed in an Ottoman context until now, and their publications have not been analysed in comparison to their originals.*

¹ Статията е подготвена по проект „Парламентарният корпус на България – персонални, политически и социални аспекти (1879 – 2022 г.)“, финансиран от Фонд „Научни изследвания“ по договор № КП-06-Н70/7 от 13.12.2022 г.

Keywords: *Ottoman Empire, ferman, irade, tezkere, Patriarchate of Constantinople, millet, Bulgarian Exarchate.*

Опитите на българите за еманципация от духовната власт на Цариградската патриаршия през XIX в. традиционно се възприемат не само като чисто църковен проблем, но и като политически. Легална по своя характер, т.е. в рамките на османския закон, църковната борба цели не само отделянето на църковната структура от тази на Патриаршията, но и признаване на съществуването на българската нация в рамките на Империята или по-точно в т. нар. система на миллетите. Емоцията, обхванала българската нация от първите прояви на църковната борба през 20-те години на XIX в. до издаването на фермана от 27 февруари 1870 г., поражда една особена форма на самочувствие в българина – поданик на султана, че той има граждански права, гарантирани от официалната власт и лично от султана, и той има законово основание да ги отстоява. Разбирането за правов ред, в рамките на който трябва да се извърши признаването на самостоятелна църква, както и разчитането, че това трябва да стане по административен ред, т.е. държавата, отнела църковната независимост, трябва да я възстанови, ясно поставя на преден план османския контекст на църковния въпрос.

В настоящото изследване ще се фокусираме само върху един момент от църковната борба – извоюването на правото да се построи българска църква в Цариград през 1849 г. и най-вече, наложеното в литературата мнение, че именно тогава става замяната на прословутото „рум миллети“ с „булгар миллети“, което фактически означава признаването на българската нация като самостоятелен национален субект в рамките на системата на миллетите в Османската империя. Това по същество представлява част от голямата тема за легитимирането на официалното представителство на българите пред османската власт [**Маждракова-Чавдарова, О.** 1993, с. 21–55]. До този момент в литературата е наложено мнението, че признаването на българската нация като самостоятелна в рамките на Османската империя става чрез завоюваните успехи на църковната борба и най-вече с фермана от 1870 г. или за първи път през 1849 г. – чрез друг ферман – този за строежа на църквата „Св. Стефан“ в османската столица [**Тодев, И.** 2004, с. 626; **Маркова, З.** 1974 (2008)², с. 108]. Тук ще се опитаме да аргументираме тезата, че това става не с т. нар. ферман от 1849 г. или с екзархийския от 1870 г., и не с разрешаването на църковния въпрос,

² Статията на Зина Маркова се цитира по „Избрани съчинения“ от 2008 г., но за коректност ще посочим годината и на първото ѝ издаване [**Маркова, З.** Българският храм в Цариград (Начална история). – В: Сборник в памет на академик Михаил Димитров. София: БАН, 1974].

а благодарение на политическото представителство на българите през 50-те години на XIX в. и най-вече, благодарение на личните кариери и участието в османската власт на отделни представители на българския възрожденски елит като х. Иванчо Хаджипенчович, Димитраки Теодоров и Георгаки Чалъков. И тримата са добре известни с активната си роля и изключителен принос в разрешаването на „Въпросът“.

ПРОБЛЕМЪТ ЗА МИЛЛЕТИТЕ

Темата за миллетите, тяхното съществуване и функциониране преди началото на Танзимата и след това отдавна е породила сериозна научна дискусия в османистичната литература³. Благодарение на това в значителна степен са оформени нейните теоретични рамки и тук само ще маркираме някои характерни черти на тази система и то през XIX в. По същество изследователите са обединени около идеята, че за времето преди началото на реформите употребата на термина „миллет“ е по-скоро анахронично [Иванова, С. 2006, с. 137–138]. За обозначение на различните поданици на Империята се използват термините тайфа и джемаат. Също така от особена важност е констатацията, че реалното изграждане на миллетите като административни институции започва към средата на XIX в. и като такива те имат силен политически компонент. Определящо при тяхната дефиниция е поставянето им в контекста на упражняването на власт и администрирането на поданиците [Иванова, С. 2006, с. 138; Goffman, D. 1994, р. 135]. В действителност новите реалности в съдържанието на термина трябва да се обвържат с двата големи реформени акта на султан Абдулмеджид I (1839 – 1861) – Гюлханският хатт-и шериф от 1839 и Хатт-и хумаюнът от 1856 г. Именно чрез тях терминът навлиза в османската законова и административна практика [Иванова, С. 2006, с. 138; Braude, B. 1982, р. 73]. Според Св. Иванова миллетите през XIX в. били съвкупност от еднородни в религиозно отношение общини, тайфи, под ръководството на религиозен водач [Иванова, С. 2006, с. 140]. Според Бенджамин Брауде системата на миллетите е рамката, в която османската държава управлява своите немюсюлмански поданици. В основата на тази гледна точка е предположението, че османското правителство обикновено се е отнасяло със *зиммите* от всички религии, като членове на общност, а не като индивиди. Религиозният водач – миллетбаши, носи отговорност пред държавата за своята общност или пред общността за държавата и в негово лице, признатите общности имат известна фискална и юридическа автономия [Braude, B. 1982, р. 69]. Конструкцията за православен миллет (обозначен като рум миллет) също според изследо-

³ Едно от последните изследвания, в които е обобщена дискусията за миллетите е дело на Красимира Мутафова [Мутафова, Кр. 2022].

вателите е танзиматско творение [**Иванова, С.** 2006, с. 156]. Трансформацията на термина „тайфа на неверниците“ в „тайфа на гърците“ става през XVIII в., като най-често се обвързва с унищожаването на двата големи православни центъра на Балканите – Охридския и Ипекския, както и с политическата роля на гръцкия светски елит – фанариотите [**Иванова, С.** 2006, с. 158].

Именно в тази посока (отсъствието на елит) се търси и причината за липсата на „български миллет“. Към това се допълва и селският характер на социалното пространство на българите, както и силното икономическо и културно влияние на гърците [**Иванова, С.** 2006, 162–163].

В българската историография е наложено мнението, че най-ранното признаване на българския миллет става през 1849 г. във фермана, решаващ строежа на българската църква в квартала „Фенер“.

Във всички изследвания, посветени на темата, се настоява, че през октомври 1849 г. е издаден султански ферман, като една част от авторите посочват, че той легитимира строежа на църквата „Св. Стефан“, а другата добавят, че с него се признава българският миллет.

В излязлата през 1902 г. книга „Българо-гръцката църковна распря“ съвременникът на финалния етап от църковната борба Тодор Бурмов пише: „...по онова време в Цариград, измолват в 1849 г. от патриаршията разрешение да се направи в столицата една особна църква за Българете, което по старанието на същия княз Богориди се скоро облича и с надлежний султански фирман“ [**Бурмов, Т.** 1902, с. 32–33].

Добрият познавач на историята на цариградските българи Никола Начов в труда си, посветен на тази тема, отбелязва, че „било получено от патриарха разрешение да се съгради отделна българска черкова в Цариград и от султана – ферман за нея“ и е важно да се отбележи, че „в него за пръв път се казвало булгар милет (българска народност)“ [**Начов, Н.** 1922, с. 18].

В превърналия се в класически труд „Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения“ през 1930 г. Петър Ников пише: „И забележително е, че турското правителство, което дотогава [1949 г.] третираше българския народ винаги като „рум-милет“, във фермана, издаден за българската църква, изрично говори вече за „булгар-милетане“ и с това официално, ако и косвено само, идва да признае отделното негово съществуване“ [**Ников, П.** 2008, с. 96].

Според З. Маркова „не без значение е и фактът, че в издадения от Високата порта ферман през 1849 г., с който се разрешава на цариградските българи да имат свой храм, за пръв път турската власт официално споменава „булгар-милитане“ вместо „румилет““ [**Маркова, З.** 1974 (2008), с. 108; **Маркова, З.** 1976, с. 134]. От своя страна, О. Маждракова-Чавдарова подчертава, че „съвременниците с право отбелязват, че за първи път

в един официален правителствен акт, обичайният израз „рум-милет“ е заменен с „булгар-милитане“, т.е. ферманът отразява първото публично признаване на съществуването на българите като отделна народност в империята⁴. Според нея „става дума за формално наглед, но сериозно отстъпление от дотогавашната практика на османската държавна администрация и канцелария, избягващи понятието „булгар-милет“ и етнонима „българи“, придържайки се към религиозния белег за деление на поданиците“ [Маждракова-Чавдарова, О. 1993, 23–24]. Придадохме пълния цитат на последния автор с оглед на това, че той много добре илюстрира изключването на османския контекст от изследователите на Българското възрождане. Османската империя нито „избягва“, нито „отстъпва“ от практиката за обозначаването на дадена категория поданици с точно определен, коректен за статута им термин. Както ще видим, османската канцелария отразява в документите много точно реалното позициониране на българите в рамките на официално признатите общности.

Само бегъл поглед върху най-авторитетните изследвания, посветени на църковното движение показва, че е застъпена тезата за признаването на българския миллет през 1849 г., а въпросният ферман същевременно разрешава и строителството на църквата „Св. Стефан“ в подарения от княз Стефан Богориди имот в квартала „Балат“.

ДОКУМЕНТИТЕ

Първата група османски документи, на които ще се спрем по-подробно в изложението, са в научен оборот отдавна. По вид те са следните:

1. Изложение на Стефан Богориди до султана, без дата.

2. Изложение (arz tezkiresi) на великия везир от дата: първия ден на месец зилкаде 1265/18 септември 1849 г., и ираде под формата на резолюция в същото изложение от 6 зилкаде 1265/23 септември 1849 г.⁴. [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 1/18].

3. Чернова на султанска заповед, датирана evahir-i Zilkade 1265/8–17 октомври 1849 г. [BOA – İstanbul, C. ADL. 54/3282].

Първите два документа са известни в превод от 1925 г., когато са публикувани от Димитър Мишев в неговия „Църковен архив“ [Мишев, Д. 1925, с. 35–38]. В литературата до този момент те са определяни като вид документи спрямо анотациите, които са им дадени в посоченото издание. Първият е представен по следния начин: „Заявление от княз Стефанаки в име на цариградските българи работници, занаятчии и търговци до султан Абдул Меджид Хан за българската църква и община в Цари-

⁴ И двата документа са част от една архивна единица, съхранявана в Османския архив в Истанбул İ. MTZ. (04) 1/18, л. 1 е изложението на Стефан Богориди до султана, а на л. 2 – изложение (arz tezkiresi) на великия везир.

град“. Първата част от втория документ е аотиран като: „Тескере до секретаря на султана от комисия, натоварена да разгледа заявлението на княз Ст. Богориди. Съставена от председателя на Държавния съвет, министъра на Външните работи и мюстешара (съветника), комисията съобщава, че възприема, становището на княза и дава мнение да се утвърди“. Султанското ираде е публикувано също като самостоятелен документ с аотация: „Главният секретар на султанския двор отговаря, че предложението на Стефанаки бей се възприема от султана“ [Мишев, Д. 1925, с. 35, 37]. Под тази форма документите навлизат и в литературата [Маркова, З. 1974, с. 104]. Във факсимиле и транслитерация са публикувани от турските архитекти Хасан Куруязъджъ и Мете Тапан и в двете издания на тяхното изследване на българската църква [Kuruayazıcı, H. Tapan, M. 1998, s. 68–69, 72, 84; 2008]. Транслитерацията на документите, както и цялостното изследване на турските автори, базирано върху документите, съхранявани в Османския архив в Истанбул, пълноценно са използвани единствено в последното цялостно изследване на църквата от 2018 г., дело на Благовеста Иванова [Иванова, Б. 2018].

Както вече посочихме, в действителност се касае за три документа, но везирското тезкере и ирадето на султана, което е под формата на резолюция, представляват два административни акта, но в един и същ документ. На тази особеност на конкретния тип османски документи обръща внимание Орлин Събев при публикуването на документите за Васил Левски [Събев, О. 2020, с. 37–38]. Според нас тук се касае за аналогичен случай.

Тук няма да се спираме на дългия път, който изминават българите, за да получат заветното разрешение за строителството на първата българска църква в Цариград. Ще се опитаме, на базата на посочените документи, да представим една по-различна гледна точка за това, което се е случило през 1849 г. в Цариград.

Първият въпрос, на който трябва да дадем отговор, е какво искат българите и какво им разрешават османските власти през есента на 1849 г.?

Във всички изложения, отправени до Високата порта и Цариградската патриаршия през 40-те години на XIX в., българите залагат като основно искане строеж на самостоятелна българска църква [Маркова, З. 1974 (2008), с. 101]. Всъщност обаче разрешението, което те получават, е базирано единствено на изложението на Стефан Богориди. На този етап липсва документация, която да представлява изискуемите документи за задвижване на процедурата за ремонт или строеж на църква. Разрешенията за преустройството на къщата на Богориди и строителството на метоха са издадени на базата на посоченото изложение на самоския княз.

В него той изказва благосклонност към идеята да се построи „отделна църква“, но не и на избраното от българските еснафи място в Ун капан,

т.е. призовава султана да е благосклонен въобще към идеята, но същевременно прави всичко възможно да блокира едно бъдещо положително решение от страна на суверена по отношение на избора на цариградските българи. Той изрично посочва, че мястото в Ун капан не отговаря на шериатските изисквания за строеж на немюсюлмански храм, като изтъква, че в близост до избрания имот има джамия [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 1/18, s. 1, **Мишев, Д.** 1925, с. 36]. Същевременно, той отбелязва, че сега остава „каменната сграда намираща се на въпросното място [къщата му в Балат] да стане папаз еви [т.е. метох]“ (şimdilik arsa-i mezkûrenin kârgiri içinde Bulgarların bir papaz evi olmak üzere) [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 1/18, s. 1]. От цитирания документ става ясно, че Стефан Богориди отправя искане до султана да се разреши строеж не на църква, а на метох. На този факт обръща внимание и Благовеста Иванова в нейното изследване. Според нея функционирането на храма като духовна общност зависи от Патриаршията, но самият строеж е в компетенцията на османските власти. Същевременно тя подчертава, че фактически искане за разрешение за строеж на храм не е отправяно [**Иванова, Б.** 2018, с. 60]. По същество това е правилно твърдение и е първото, което оспорва наложената в литературата теза, но свободното изпълнение на религиозните ритуали също се гарантира от османските власти и е неразделна част от процедурата по разрешаване както на строителството на немюсюлманските храмове, така и при техния ремонт. В бератите, които се издават на православно духовенство, тези гаранции също се включват [**Шиваров, Ст., И. Тютюнджиев,** 2018, с. 51; **Андреев, Ст., К. Мутафова, М. Калицин,** 2019]. Същевременно тя приема, че строителството на метоха е разрешено с ферман [**Иванова, Б.** 2018, с. 60].

Ако обобщим, трябва да кажем, че Стефанаки бей поставя на обсъждане искането за строеж на метох и иска разрешение за неговото строителство.

Вторият важен въпрос е следният – къде е обсъдено неговото изложение?

Наложено в литературата мнение е, че след подаденото заявление от страна на Стефан Богориди е сформирана „специална нарочна комисия“, която да го разгледа. Тя, от своя страна, „след подробно и внимателно проучване изпратила тезкере до секретаря на султана, че възприема становището на Богориди“ [**Темелски, Хр.** 2005, с. 38]. На 24 септември главният секретар на султана изпратил отговор на Ст. Богориди, че султанът заповяда да се построи (на Фенер) на мястото на Стефанаки, както го иска, квартира за български свещеници“ [**Темелски, Хр.** 2005, с. 38–39]. По-коректна в интерпретацията на публикуваните документи е З. Маркова, която също смята, че е съставена специална комисия, в която са включени председателят на Държавния съвет, министърът на външ-

ните работи и съветникът (мюстешарът). Комисията излиза пред султана посредством неговия секретар с решение, че предложението на Стефан Богориди „заслужава да бъде предмет на височайше разрешение“. На 24 септември е предложен и отговорът на секретаря, който гласи, че „Н. В. Султанът заповядва да се построи на мястото на Стефанаки, както той го иска, квартира за българските свещеници“ [Маркова, З. 1974, с. 104].

Финалът на всичко това е поставен на 17 октомври 1849 г., когато „бил издаден официален султански ферман, позволяващ на българите, живеещи в турската столица, да имат собствена църква в квартала Фернер“ [Темелски, Хр. 2005, с. 39].

Подобно нещо обаче в тезкерето липсва. Там се посочва, че предложението на Стефанаки бей е разгледано от „devletlü reis paşa ve hariciye nâzırı paşa ve atufetlü müsteşar beyefendi hazretleriyle beynimizde tezekkür“ [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 1/18, s. 2]. Имайки предвид структурата на централната власт през 1849 г., двама от споменатите високопоставени служители – реис паша и хариджийе назъръ паша, едновременно са членове единствено на Министерски съвет (Meclis-i Hass-i Vükelâ). В превода, публикуван от Д. Мишев, след реис паша в скоби е добавено от преводача, че се касае за председателя (re'is) на Държавния съвет. Такъв обаче към 1849 г. не съществува, тъй като той е създаден през 1868 г. (Şura-yı Devlet) [Eraslan, Z. 2018]. През 1849 г. успоредно с Министерския съвет функционира Висш съвет по правните въпроси (Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliyye). В случая се има предвид именно неговият председател, който през въпросната година е Садък Рифат паша, а министърът на външните работи (hariciye nâzırı) е Аали паша. Министерски съвет е председателстван от великия везир Мустафа Решид паша [Salname-i Devlet-i Aliyye, 1849, s. 29].

След като е обсъдено предложението на Стефанаки бей, великият везир прави изложение до султана (arz tezkiresi). На същото тезкере, под формата на резолюция, е вписано и султанското ираде.

Всъщност ирадето на султана определя като несъвместим с шерията строежа на църква в Ун капан и дава разрешение за строежа на метоха (paraz hane). В текста му липсват изразите от публикуваните документи, че „султана заповяда да се построи на мястото на Стефанаки, както той го иска квартира за български свещеници“ [Мишев, Д. 1925, с. 38]. В ирадето е вписано единствено, че според шерията не могат да си построят църква (Bulgarların istediği gibi kelîsâ inşaası şer'an caiz olamayacağında), като се има предвид именно тази, която те искат в Ун капан [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 1/18, s. 2].

Има ли издаден ферман, е следващият важен въпрос, на който трябва да се даде отговор.

Според нас най-вероятно такъв не е издаден. Строителството на метоха (paraz hane, paraz evi) е разрешено с ирадето на султана от 23

септември 1849 г. Изграждането на параклиса става възможно, след като през октомври 1849 г. е издадена султанска заповед, в която изрично се посочва никой да не пречи на поп да чете евангелието, според обичая им (на християните) в метоха, построен в имота на Стефан Богориди. Интересно е, че заповедта е адресирана до Мехмед паша, който в този период е министър на полицията [Salname-i Devlet-i Aliyye, 1849, s. 29] и до кадията на Истанбул, в чиято юрисдикция попада метохът, което още веднъж показва високото ниво, на което се осъжда казуса с българската църква [BOA – İstanbul, C. ADL. 54/3282].

Какво налага избора на този подход от страна на Стефан Богориди?

Макар и процедурата по издаване на разрешение за ремонт на вече съществуваща църква или строеж на нова да е в известна степен либерализиран в духа на танзиматските разпоредби, остават основните изисквания за наличие на такава, с времето е станала опасна за богомолците, или при желание за строеж на нова, което продължава да е сред забраните, които обаче не се спазват строго, да се дадат аргументи, че на избраното място във времето се извършват духовни треби. В нашия случай, не само няма как да бъдат дадени подобни аргументи, но и къщата е личен подарък от султан Абдулмеджид I на Стефанаки бей, т.е. историята на къщата е известна. Допускаме, че Богориди избира този подход, за да си гарантира положителния отговор от страна на султана. Съвсем не случайно, при срещата му с Никола Сапунов, когато последният го информира, че българите приемат неговото дарение, Богориди заявява: „...сега аз вярвам, че църква за българите ще стане, но попове да видите да се намерят“ и при даването на инструкциите относно предаването на къщата отново му нарежда „да пратите поповете да стоят вътре“ [Сапунов, Н. 1999, с. 96]. Именно наличието на духовни лица в конака на Богориди би изиграло легитимираща роля за искането, отправено до султана за строителството на метох.

Аналогичен случай на първоначален строеж на „папас еви“ при искане да се построи църква на място, където не е имало такава, има и в Пловдив. Местните първенци Стоян Чалъков, Павел Куртович, Гаврил Моравенов и Атанас Чалики правят опит с посредничеството на Александър Екзарх да издействат ферман за строежа на църква в махалата Мараш в Пловдив, тъй като преди това са получили разрешение за строеж на папаз еви, но това вече не им е достатъчно [Манолова-Николова, Н. 2016, с. 57].

За ферман не се говори и в по-късните запазени документи за финализирането на строителството на българската църква във Фенер и по-точно преписката, инициирана от екзарх Йосиф I. В изложението си от 20 рамазан 1306 г./20 май 1889 г. той посочва, че метохът, който е в лошо състояние, е построен с височайше разрешение (müsaade-i seniyye-i

hazret-i padişahî erzan buyurularak), но не използва изразът *ferman-i ali* (височайши ферман), както прави при описанието на разрешените строителни дейности през 1858 г. [BOA – İstanbul, İ.MTZ. (04) 14/876, s. 14]. В случая подобно твърдение би могло да се оспори с оглед на синонимната близост в названията на султанския акт, но че се касае за ираде през 1849 г., говори и фактът, че в ЦИАИ е запазен документ, в който се излага фактическото състояние на църковния архив, съхраняван в църквата, и се отбелязва, че “се издало царско ираде за съзижданието ѝ”⁵ [Иванова, Бл. 2018, с. 376].

В спомените на Никола Сапунов, който е най-запознат и пряк участник в цялата процедура, също не се споменава за издаване на ферман. В текста на спомените му през цялото време се говори за очаквано ираде [Сапунов, Н. 1999, с. 45–46]. На страниците на „Цариградски вестник“ също липсва подобно съобщение [Цариградски вестник, бр. 69, 15 окт. 1849; Цариградски вестник, бр. 70, 22 окт. 1849].

Интересен факт е, че строежът или преустройство на къщата на Стефан Богориди в метох, както твърди Благовеста Иванова, както и устройство на временния параклис в една от стопанските сгради предхождат издаването на официалните разрешителни, т.е. на султанското ираде и споменатата заповед.

Дейностите започват през август 1849 г., ако съдим по дневника на Никола Сапунов, където на 18 август е записано: „от една страна кевгира съборихме, от друга страна метох правихме. И като се събори кевгира направихме малката (и) днес съществуваща св. църква, която се посвети на св. първомученика архидякона Стефана“. Освещаването става на 9 октомври 1849 г. [Сапунов, Н. 1999, с. 103–104]. Това би могло да се обясни с авторитета на Стефан Богориди, както и с факта, че той най-вероятно има уверението, че ще получи утвърдителен отговор на поставеното искане в неговото изложение. Във финалната част на изложението той посочва, че българите са се съгласили да приемат неговото дарение, което означава, че изложението е подадено след 23 юли 1849 г., когато тричленна делегация, съставена от Никола Сапунов, Иванчо Бозвели и Константин Груев, му съобщава, че цариградските българи приемат направеното от него предложение [Темелски, Хр. 2005, с. 34]. Вероятно, за да посочва в посветителния запис от 27 август 1849 г., с който регламентира стопанисването и управлението на имота, че има решение по въпроса, изложението на Богориди е било придвижено в съответните канцеларии и той е имал уверението за положителен отговор. Малко по-различен случай, но според нас илюстриращ процедурата по издаване на разрешение и възможността за започване на строителството, преди то да бъде официално

⁵ Цитира се по публикацията на документа в Бл. Иванова [Иванова, Бл. 2018, с. 376].

върчено, има при изграждането на американския Робърт колеж в Истанбул. В дългата процедура по издействие на разрешение за строителството на сградата на колежа в истанбулския квартал „Румелихисар“ също се среща подобен елемент. Ирадето за строителството е издадено през септември 1868 г., но е изпратено в американската легация едва през декември същата година. Междувременно Али паша съобщава на американския пълномощен министър, че д-р Хамлин „*може да почне да гради, когато си поиска – ирадето ще получи скоро време*“⁶, но както отбелязва американския дипломат „д-р Хамлин вече бе мотан толкова пъти, за да се подведе от голи фрази“ [Събев, О. 2015, с. 119].

Явно е, че и в нашия случай Стефан Богориди има уверението и вероятно устното одобрение за реализирането на намеренията на българите и отново решаващ е неговият авторитет пред властта.

Както стана ясно от изложението дотук, на този етап няма открит подобен ферман, който да санкционира строителството на църквата през 1849 г., а най-вероятно и няма такъв. Откъде тогава идва това твърдение, което е безапелационно прието, както се вижда дори и в последните изследвания по темата?

Макар и с малки изключения, в съзнанието на тогавашните поданици на султана двете понятия ираде и ферман взаимно се припокриват. За един толкова важен въпрос като изграждане на българската църква е подходящо събитието да бъде санкционирано с ферман⁷. И все пак твърдението има и конкретен произход.

През март 1858 г. в писмо до своя съратник Иван Стефанов Иванов, Георги Стойков Раковски пише: „Смисли приятелю каква радост и веселие добих, когато ся дади тойзи Султанский знаменит за нас българите ферман. Знамянит, кажа, че от колико фермани ся са издавали за България от падение ей даже до него время от коликое мне познато ни един ферман не е писал Българский народ, нъ Римлянский, То ест Рум милети. А тойзи пиши Булгар милитене рухсат вермиштар меджедетен клисе ихтас ве бена етмек аситаней алиеде Фенер дживаранда и проч - То ест. Българскому народу дава ся дозволение от ново да си състави и направи църкова в Цариград на Фенер“ [АГСР, 1952, с. 491]. Същото присъства и в публикувания в Земун през 1860 г. труд „Глас едного българина“ – „Първо що издействуваха Българи ферман, да си съзидят народна черкова в Цариград. Но замечателно е чи той първи сутански ферман възобнови народното им имя Булгар-милети – Български народ, кое за няколко векове бе пристало да ся слуша, заменено с чюздое Рум-милети – гръцки народ“.

⁶ Курсивът е мой, Н.Т.

⁷ Аналогичен случай О. Събев изследва в детайли при изграждането на гр. Орхание [Събев, О. 2022, 21–62].

Както се вижда, Раковски настоява не само, че е издаден ферман, а най-вече, че в него е използван терминът български миллет (bulgar milleti), т.е. с този ферман османската власт официално признава българите за самостоятелен миллет.

В нито един от разгледаните до този момент османски документи обаче подобен израз не се среща.

В изложението до султана Стефан Богориди използва изразите „българската рая в Цариград“ (bulgar reayası dersaadet'te), „българи“ (bilgarlar), „Български метох“ (Bulgarların papaz evi) [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 1/18, s. 1].

В тезкерето на великия везир е използван изразът „българска рая“ (bulgar reayası), а в ирадето на султана, където се очаква това да се е случило, напълно липсва подобно определение и „българи“ е използвано единствено по отношение на метоха (bulgarlara mahsus bir papaz hane) [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 1/18, s. 2] По същия начин стои въпросът и в черновата на султанската заповед, където също е използван изразът „българска рая“ (bulgar reayası) [BOA – İstanbul, C. ADL. 54/3282].

Подобен факт не би бил премълчан и от „Цариградски вестник“, който обаче не съобщава нищо подобно в нито една от своите статии, посветени на тези събития. Подобно нещо липсва и в дневника на Никола Сапунов, както и в други спомени на съвременници на събитията.

Каква би била причината Раковски да настоява, че това наистина се е случило?

В цитираното писмо той посочва, че „Това беше в мое сърдце станало язва неизцелима⁸. Нъ нямаше що да сторя, понеже от една страна бях учрнин пред Турское правителство..., а от друга страна Патриаршия искаше всяко случай и средство за да мя пак наклевети и погуби! както гони и всякого родолюбца българина. Тогава ради ся реших да действавам посредством за наш народ. **И первое мое съдействие биде за допущение съзидание на Българская църкови в Цариград....** Приятелю не мисли, че ази искам да ти ся представа тук важно лице с тия моя исторически сказания и че не познавам колко е трудно да пише человек сам за себе си. Аз съм далеч от тая мисъл. На това мое действие както и на други много съществуват много българи живи свидетели, а новая Българска история, коя несумнено че ся опява, неще умълчи истината“ [АГСР. 1952, 490–491]. В плана на своето автобиографично „Житие“ в т. 40 той отбелязва: „Участието ми в народните работи в Цариград, а особито за Българската народна черква и проч.“ [АГСР. 1952, с. 497].

⁸ Опитите на гърците да „уничтожи съвсем славянский элемент, къту притопи и слее него в гръчеството“, в същото писмо [АГСР, 1952, с. 490].

В действителност Раковски взема участие в изработването на правилата или „Устроение“ на българската църква, като е включен в специалната 17-членна комисия през 1851 г. [Темелски, Хр. 2005, 46]. Вероятно е активен и въобще при обсъжданията на въпроса, както и в живота на българската общност в Цариград. В случая с издействането на „фермана“ обаче той сериозно преувеличава своя принос. Както се вижда на този етап, нито има ферман, нито в него се признава български миллет.

На първо място Раковски пише за това „признаване“ на милетта близо десет години по-късно. Ако би имало подобно негово „съдействие“ за издействане на разрешение, то би било оставило следи както в кореспонденцията му, така и в други негови трудове, посветени на българо-гръцкия спор. В запазените писма до свои близки и съратници от времето, в което се развиват действията, т.е. 1849 г., подобно нещо не се споменава. През 1858 г. той вече е в активната си революционна и публичистична дейност и една подобна заслуга би издигнала авторитета му на народен водач и би спечелила негови поддръжници. Но както се вижда от османските документи, издействането на правото да се съгради параклис и метох изцяло е на базата на искането на Стефан Богориди, а не на официална процедура от страна българите, както би следвало. Според нас В. Трайков се предоверява на написаното от Раковски в писмата до баща му от този период, че едва ли не той има влияние в централната османска власт, което се конкурира с това на Богориди, и че властта дори имала отрицателно отношение към последния, „та не му дават хич почит, думат му: „ти си иланджий“ [Трайков, В. 1974, с. 98]. При условие, че той пише на баща си, че „сега...твърди сам добре сос икиндият и сос каваз башията, и сос кафтан агаси...И при пашата ща ма извадят“, т.е. демонстрира близост с най-високопоставените служители в двореца, защо след издаването на фермана не информира баща си, че това е станало с негова помощ, макар и да е действал „посредствено“? [Трайков, В. 1974, с. 98].

На този етап липсват документи, които да потвърждават тезата на Раковски, че той тайно действа за издаването на „фермана“, както и че в последния е признат българския миллет. Преувеличаването, което той прави в писмото до Ив. Иванов цели по-скоро идеологически ефект по спечелването на стопански и родолюбиво активните българи за своята кауза. Самият факт, че изказвайки твърдението, веднага се застрахова – „съществуват много българи живи свидетели“, показва, че той търси конкретен ефект, като в известна степен преувеличава заслугите си⁹.

⁹ Разминавания се забелязват и при други твърдения на Г. Раковски в същото писмо до Ив. Иванов от 1858 г. В него той посочва, че „няколко българи в Цариград съставихми жалба“ до руското правителство с искане за широка църковна автономия. Раковски посочва, че въпросната жалба е връчена лично на

Ако през 1849 г. в действителност е признато съществуването на български миллет, логично е в следващите документи, касаещи продължителното твърде дълго време строителство на българската църква в Цариград, това да е отразено.

През 1858 г., след като са прегледани църковните сметки, са избрани нови епитропи. През юни се провежда общо събрание, председателствано от Иларион Макариополски, и се взема решение да се „съгради ново каменно здание за Народната българска църква в Цариград“, която да носи името „Св. Троица“ и да е с два параклиса, посветени на Св. Иван Рилски и Св. Стефан [Темелски, Хр. 2005, с. 53; Иванова, Бл. 2018, с. 102–110].

Официалната преписка също е съхранена в Османския архив в Истанбул и е в научен оборот благодарение на архитектите Куруязъджъ и Тапан, като е използвана пълноценно в изследването на Бл. Иванова.

В нея обаче също липсва „български миллет“ [BOA – İstanbul, İ. HR 159/8515]. Тук е използвано многозначителното *rum bulgar tayfesi*. Преписката отново завършва с изложение на великия везир и султанско ираде, първото от дата 6 сафер 1275/15 септември 1858 г., а второто от 7 сафер 1275/16 септември 1858 г., което потвърждава искането на българите [BOA – İstanbul, İ. HR 159/8515, s. 3]. Тук обаче е издаден и ферман, който е запазен в препис и приложен от екзарх Йосиф в споменатата преписка с османската власт през 1889 г. [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 14/876, s. 7]. В тезкерето на великия везир отново е употребен изразът *rum bulgar tayfesi* [BOA – İstanbul, İ. HR 159/8515, s. 3]. Напълно очаквано, същият израз присъства и във фермана, който е датиран в средата на месец сафер 1275 г. (*evasit-i Safer 1275*)/20–29 септември 1858 г. [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (04) 14/876, s. 7].

Както се вижда от изложеното дотук в османските документи, липсва промяна на статуса на българите в рамките на системата на миллетите. Единствено Г. Раковски категорично настоява и цитира „фермана“ от 1849 г.

В такъв случай кога всъщност това става официално?

В началото отбелязахме, че определящо при дефиницията за миллетите е поставянето им в контекста на упражняването на власт и администрирането на поданиците. След официализирането на Танзимата

княз Александър Меншиков по време на театралната му мисия в Цариград през 1853 г., след която фактически избухва Кримската война. Всъщност обаче прощението е било връчено не на княз Меншиков, а на руския посланик в османската столица А. Озеров. Много по-авторитетно звучи, че жалбата, както я нарича Раковски, е връчена лично на императорския пратеник, който дори обещал, че „че ще я привручи де е удобно“, отколкото на руския дипломатически представител в Истанбул [Дойнов, Ст. 1987, с. 170–171; АГСР, 1952, с. 491].

през 1839 г. започва поетапното изграждане на провинциалните административни органи – меджлисити, в които влизат и значителен брой българи, представители на местния елит. При една част от тях кариерата в местните меджлиси се оказва стъпка към централните административни управителни органи на Империята. Такива са Димитраки Теодоров от Тулча, Георгаки Чалъков от Пловдив, Иванчо Хаджипенчович от Русе, хаджи Николи Минчооглу от Търново и др. В литературата това тяхно участие в османската управленческа система все още не е получило обективна научна оценка и продължава повтарянето на трафаретите от ранната марксистка историография, където те са описани основно като колаборационисти с османската власт.

Всъщност обаче, именно в османските документи, отразяващи кариерите на част от тях, срещаме и за момента най-ранните споменавания на българския миллет. Това е важно с оглед на това, че самата власт официално ги е признала и ги възприема като представители на българския народ, различен от „рум миллета“.

Важен елемент от кариерата на посочените лица е получаването на титлата *karısıbaşı*. Последната ги ситуйра в най-близкото обкръжение на султана или по-точно в неговата свита. В случая това не е формален акт от страна на османската власт към неин заслужил поданик, а сериозен знак кого тя възприема като официален представител на своите поданици – българи. Прави впечатление, че именно след като получават въпросната титла, тяхната кариера преминава на друго ниво – в централните имперски управителни органи (Тодоров, Н. 2023).

Тулчанецът Димитраки Теодоров получава капуджибашийската титла през юли 1856 г. Везирското тезкере е от дата 28 юли 1856 г., а на следващия ден 29 юли е издадено султанското ираде за удостоверяването с титлата [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (01) 12/325, s. 6]. В преписката по удостоверяването с титлата Димитраки бей е посочен като „Димитраки, коджабашията на българския миллет от жителите на Тулча, от раята на Високата държава (Reaya-yı Devlet-i Aliyyeden ve Tolçı mütemekkinlerinden Bulgar milleti kocabaşısı Dimitraki) [BOA – İstanbul, İ. MTZ. (01) 12/325, s. 4].

През 1856 г. властта възприема Димитраки бей като официален представител на българския миллет (*bulgar milleti*), т.е. във времето, в което българите тепърва поставят по-твърдо исканията си за самостоятелна църковна йерархия, позовавайки се на правдините, прокламирани от Хатт-и хумаюна от същата година, а както видяхме и за изграждане на каменен храм.

След като получава капуджибашийската си титла през 1858 г., на х. Иванчо Пенчович също е признато, че той е „от най-уважаваните от българския миллет в Русе“ (*hacı İvanço ağa Rusçukta bulunan Bulgar milletin en mu'teberlarından olup*) [BOA – İstanbul, A.} 308/78, s. 2]. Тук е важно да

отбележим, че персийската дума *mu'teberan* има значение на нотабил, т.е. властта не го възприема просто като уважавано лице от българския миллет, а като негов легитимен знатен представител.

През 1864 г. Георгаки Чалъков подпечатва официални документи на пловдивския меджлис с печат с надпис: „*vekil-i milleti-i bulgar Yorgi*“ [BOA – İstanbul, MVL 1009/57, s. 1].

В елкаба на берата за удостоверяването му с орден „Меджидие“ също е посочен като „*vekil-i milleti-i bulgar Yorgaki*“ [НБКМ – БИА, ф. 782, арх. ед. 91, л. 2].

Примерите могат да бъдат продължени и вече подробно са разгледани в други публикации [Тодоров, Н. 2024; Тодоров, Н. 2024a].

Признаването е по-скоро процес, а не еднократен акт с официален владетелски акт. Интегрирането на българите в османската икономика, тяхната сериозна роля в нея особено през 30-те и 40-те години на XIX в., води до включването им и в локалната власт. Мрежите, които изграждат, ги правят хора с влияние, от което има нужда и самата Империя. Вече през 50-те години на XIX в. те започват да се инфилтрират и в централните административни органи, с което тяхното влияние се увеличава.

Османската власт припознава българския миллет през представителите на българския стопански елит във времето, когато те са икономически най-активни. Същевременно именно те са и в основата на всички постижения по църковния въпрос, което съвсем не е случайно, а е следствие от тяхното ново ситуиране в османската управленска система.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници и непериодичен печат/ Archival sources and Periodicals

BOA – İstanbul – Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi – İstanbul

İ. MTZ. (04) 1/18

C. ADL. 54/3282

İ. MTZ. (04) 14/876

İ. HR 159/8515

İ. MTZ. (01) 12/325

MVL 1009/57

A.} 308/78

İslam Araştırmaları Merkezi

Salnâme-i Devlet-i Aliyye-i Osmaniyye, 1265/ 1849 (<https://isamveri.org/salname/> – достъпен: септември 2024).

НБКМ – БИА – Национална библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ – Български исторически архив, фонд 782. [Natsionalna biblioteka „Sv. sv. Kiril i Metodiy“ – Balgarski istoricheski arhiv, fond 782.]

Цариградски вестник, 1849. [Tsarigradski vestnik, 1849.]

Публикации/Publications

Андреев, Ст., К. Мутафова, М. Калицин, 2019 – Стефан Андреев, Красимира Мутафова, Мария Калицин. Православни структури на Балканите през XVII – XVIII век. Съгласно документи от Истанбулския османски архив. Велико Търново: Абарар, 2019. [Stefan Andreev, Krasimira Mutafova, Maria Kalitsin. Pravoslavni strukturi na Balkanite prez XVII – XVIII vek. Saglasno dokumenti ot Istanbulskia osmanski arhiv. Veliko Tarnovo: Abagar, 2019.]

АГСР. 1952 – Архив на Георги Стойков Раковски. Т. I. София: БАН, 1952. [Arhiv na Georgi Stoykov Rakovski. T. I. Sofia: BAN, 1952.]

Бурмов, Т. 1902 – Тодор Бурмов. Българо-гръцката църковна распря. София: Св. Синод на българската църква, 1902. [Todor Burmov. Balgaro-gratskata tsarkovna raspya. Sofia: Sv. Sinod na balgarskata tsarkva, 1902.]

Дойнов, Ст. 1987 – Стефан Дойнов. Българите и руско-турските войни 1774 – 1856 г. София: Народна просвета, 1987. [Stefan Doynov. Balgarite i rusko-turskite voyni 1774 – 1856 g. Sofia: Narodna prosveta, 1987.]

Иванова, Б. 2018 – Благовеста Иванова. Българският архитектурен комплекс на Златния рог. София: Парадигма, 2018. [Blagovesta Ivanova. Balgarskiyat arhitekturen kompleks na Zlatnia rog. Sofia: Paradigma, 2018.]

Иванова, С. 2006 – Светлана Иванова. Преди да се роди български милет. – В: Държава & църква – Църква & държава в българската история. Сборник по случай 135 годишнината от учредяването на Българската екзархия. София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2006. [Svetlana Ivanova. Predi da se rodi balgarski milet. – V: Darzhava & tsarkva - Tsarkva & darzhava v balgarskata istoria. Sbornik po sluchay 135 godishninata ot uchredyavaneto na Balgarskata ekzarhia. Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2006.]

Маждракова-Чавдарова, О. 1993 – Огняна Маждракова-Чавдарова. Българското национално представителство – идеи и опити за създаването му (40-те – 60-те години на XIX в.). – Исторически преглед, 1993, кн. 2. [Ognyana Mazhdra-kova-Chavdarova. Balgarskoto natsionalno predstavitelstvo – idei i opiti za sazdavaneto mu (40-te–60-te godini na XIX v.). – Istoricheski pregled, 1993, kn. 2.]

Манолова-Николова, Н. 2016 – Надя Манолова-Николова. Българите, църковното строителство и религиозната литература (30 – 40-те години на XIX век). София: УИ „Св. Климент Охридски“, 2016. [Nadya Manolova-Nikolova. Balgarite, tsarkovnoto stroitelstvo i religioznata literatura (30 – 40-te godini na XIX vek). Sofia: UI „Sv. Kliment Ohridski“, 2016.]

Маркова, З. 1974 (2008) – Зина Маркова. Българският храм в Цариград (Начална история). – Избрани съчинения, Т. II. София: Академично изд. Проф. Марин Дринов, 2008. [Zina Markova. Balgarskiyat hram v Tsarigrad (Nachalna istoria). – Izbrani sachinenia, T. II. Sofia, 2008.]

Маркова, З. 1976 – Зина Маркова. Българското църковно-национално движение до Кримската война. София: БАН, 1976. [Zina Markova. Balgarskoto tsarkovno-natsionalno dvizhenie do Krimskata vojna. Sofia: BAN, 1976.]

Мишев, Д. 1925 – Димитър Мишев. Църковен архив. Кн. I–II. София: Светия синодъ, 1925. [Dimitar Mishev. Tsarkoven arhiv. Kn. I–II. Sofia: Svetia sinoda, 1925.]

Мутафова, Кр. 2022 – Красимира Мутафова. Религия и идентичност (християнство и ислям) по българските земи в османската документация от XV – XVIII век. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2022. [Krasimira Mutafova. Religia i identichnost (hristiyanstvo i islyam) po balgarskite zemi v osmanskata dokumentatsia ot XV – XVIII vek. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2022.]

Начов, Н. 1922 – Никола Начов. Цариград като културен център на българите до 1877 година. – В: СбБАН. Т. XIX. София: П. Глушков, 1925. [Nikola Nachov. Tsarigrad kato kulturen tsentar na balgarite do 1877 godina. – V: SbBAN. T. XIX. Sofia: P. Glushkov, 1925.]

Ников, П. 2008 – Петър Ников. Възраждане на българския народ. Църковно-национални борби и постижения. София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“, 2008. [Petar Nikov. Vazrazhdane na balgarskia narod. Tsarkovno-natsionalni borbi i postizhenia. Sofia: Akademichno izdatelstvo „Prof. Marin Drinov“, 2008.]

Сапунов, Н. 1999 – Никола Сапунов. Дневник по съграждането на първата българска църква в Цариград. (Корично заглавие: Първата българска църква в Цариград) Велико Търново: ПИК, 1999. [Nikola Sapunov. Parvata balgarska tsarkva v Tsarigrad. (Korichno zaglavie: Parvata balgarska tsarkva v Tsarigrad). Veliko Tarnovo: PIK, 1999.]

Събев, О. 2022 – Орлин Събев. Османски документи за създаването на един нов град: Орхание (Ботевград). – В: Българските земи в архивите и документите през XVIII – XIX век: модерност и развитие. София: За буквите – О писменехъ, 2022. [Orlin Sabev. Osmanski dokumenti za sazdavaneto na edin nov grad: Orhanie (Botevgrad). – V: Balgarskite zemi v arhivite i dokumentite prez XVIII – XIX vek: modernost i razvitie. Sofia: Za bukвите – O pismenehy, 2022.]

Събев, О. 2020 – Орлин Събев. По следите на Левски и БРЦК: нови османски документи. София: За буквите – О писменехъ, 2020. [Orlin Sabev. Po sledite na Levski i BRTsK: novi osmanski dokumenti. Sofia: Za bukвите – O pismenehy, 2020.]

Събев, О. 2015 – Орлин Събев. Робърт колеж и българите. София: Изток-Запад, 2015. [Orlin Sabev. Robart kolezh i balgarite. Sofia: Iztok-Zapad, 2015.]

Темелски, Хр. 2005 – Христо Темелски. Българската светиня на Златния рог. София: Фондация „Български православен храм Св. Стефан в Цариград“, 2005. [Hristo Temelski. Balgarskata svetinya na Zlatnia rog. Sofia: Fondatsiya „Balgarski pravoslaven hram Sv. Stefan v Tsarigrad“, 2005.]

Тодев, И. 2004 – Илия Тодев. Църковният въпрос. – В: История на българите. Късно средновековие и Възраждане. Т. II. София: Труд, 2004, 613–720. [Ilia Todev. Tsarkovniyat vapro. – V: Istoria na balgarite. Kasno srednovekovie i Vazrazhdane. T. II. Sofia: Trud, 2004.]

Тодоров, Н. 2023 – Николай Тодоров. Титлата капъджъбашъ и мястото на българите в османския елит през XIX в. – В: Регионалните изследвания – извори, методи перспективи. Ямбол: Тендрил, 2023. [Nikolay Todorov. Titlata kapadzhabasha i myastoto na balgarite v osmanskia elit prez XIX v. – V: Regionalnite izsledvania - izvori, metodi perspektivi. Yambol: Tendril, 2023.]

Тодоров, Н. 2024 – Николай Тодоров. Българският политически елит през XIX век – еволюция в османски контекст: случаят Димитраки бей Теодоров. – Ис-

тория, кн. 3, 2024, 242–260. [Nikolay Todorov. Balgarskiyat politicheski elit prez XIX vek – evolyutsia v osmanski kontekst: sluchayat Dimitraki bey Teodorov. – Istoria, kn. 3, 2024, 242–260].

Тодоров, Н. 2024а – Николай Тодоров. Имперските условия за формиране на българския политически елит през 50-те-70-те години на XIX в. – В: Палангурски, М., Н. Тодоров, Хр. Христова, Д. Цонева, Кр. Младеновски. От империя към национална държава. Българският елит – лица, партии, избори (70-те – 80-те години на XIX в.). Велико Търново: Фабер, 2024а, 11–72. [Nikolay Todorov. Imperskite uslovie za formirane na balgarskia politicheski elit prez 50-te-70-te godini na XIX v. – V: Palangurski, M., N. Todorov, Hr. Hristova, D. Tsoneva, Kr. Mladenovski. Ot imperia kam natsionalna darzhava. Balgarskiyat elit – litsa, partii, izbori (70-te – 80-te godini na XIX v.). Veliko Tarnovo: Faber, 2024a, 11–72.]

Трайков, В. 1974 – Веселин Трайков. Георги Стойков Раковски. Биография. София: БАН, 1974. [Veselin Traykov. Georgi Stoykov Rakovski. Sofia: BAN, 1974.]

Шиваров, Ст., И. Тютюнджиев, 2018 – Стоян Шиваров, Иван Тютюнджиев Османотурски документи за историята на Търновската църква XVII – XIX век. Велико Търново: УИ „Св. св. Кирил и Методий“, 2018. [Stoyan Shivarov, Ivan Tyutyundzhiev. Osmanoturski dokumenti za istoriyata na Tarnovskata tsarkva XVII – XIX vek. Veliko Tarnovo: UI „Sv. sv. Kiril i Metodiy“, 2018.]

Braude, B. 1982 – Benjamin Braude. Foundation Myths of the Millet System. – in: B. Braude and B. Lewis (eds.), Christians and Jews in the Ottoman Empire: The Functioning of a Plural Society, Holmes & Meier Publishers, New York-London: Lynne Rienner Publishers, 1982.

Eraslan, Z. 2018 – Zeki Eraslan. Şûrâ-yı Devletten Danıştaya. Yapısı ve Fonksiyonel Dönüşüm (1868 – 1922), TTK, Ankara: Turkish Historical Society Publications, 2018.

Goffman, D. 1994 – Daniel Goffman. Ottoman Millets in the Early Seventeenth Century. – In: New Perspectives on Turkey, Volume 11, fall 1994.

Kuruyazıcı, H., Tapan, M. 1998 – Hasan Kuruyazıcı, Mete Tapan. Sveti Stefan Bulgar Kilisesi, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 1998.